

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDE “MÁKÁN” KONCEPTINÍŇ SEMANTIKALIQ ÓZGESHELİKLERİ

Palımbetova Dilbar Tursınbaevna

Assistent. Nókis mámleketlik texnika universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15716507>

Rezuyme. Maqalada inglís hám qaraqalpaq tillerinde “mákán” konceptiniń semantikaliq ózgeshelikleri analizlenedi. “Mákán” koncepti insanniń dúnya haqqındaǵı kóz-qarasın qalıplestiriwshi eki tiykarǵı konceptiń biri bolıp, til hám mádeniyatta oraylıq orındı iyeleydi.

Abstract. The concept “makan” structural features in the english and Karakalpak languages and their has been analysed in the article. The concept “makan” is the view side of a person about the world and is the main features between the language and culture.

Insan óziniń mákán haqqındaǵı túsiniqlerin fizikalıq obektler arqalı tıǵız baylanısqa túsıw arqalı qalıpleseı. Bul kóz-qaras átiraptaǵı álemniń materiallıq waqıyalardan kelip shıǵıs keńisligindegi túsiniqlerdiń ekilemshi ózgesheliklerin qalıplestiredi.

Inglís hám qaraqalpaq tillerindegi bunday konceptiń shegarası kóbinese yadronı (mánini) keńeytiriwshi kontekstual, metaforalıq hám mádeniy mániler arqalı ámelge asırıladı. Shegaralıq mánisler kóbinese fizikalıq bolmaǵan hádiyselerdi súwretlew ushın keńislikten paydalanılǵanda metaforalıq kóshi arqalı payda boladı.[1.389]

Tiykarǵı periferikalıq aspektlerge tómendegiler kiredi.

Jeke maydan: Bul space lekseması personal space dizbegi quramında adam átirapındaǵı kórinbeytuǵın boslıqtı ańlatıp, qolaylıq hám jekelikti ańlatadı: “please respect my personal space” (iltimas meniń jeke keńisligimdi húrmet etiń). Bul máni jeke shegaralar joqarı bahalanatuǵın individualizmge tiykarlanǵan inglís lingvomádeniyatınıń sáwlesi bolıp tabıladı [2.217]

Semantikaliq strukturalardı salıstırmalı konceptuallıq tiykarında analizlewde E.T. Xalldıń “Jasırın ólshemler / hidden dimension” teoriiyası (1966) áhmiyetli orın tutadı. Ol óz izertlewlerinde “mákán” koncepti mádeniy tárepten belgilengen aymaq retinde kórinedi hám insanlar arasındaǵı qatnaslarda keńisliktegi aralıqtıń zárúrligi ayıladı. Onıń pikirinshe, hár bir mádeniyat ayrıqsha “keńisliktegi til” sol adamlar arasındaǵı aralıqtı tártipke saladı hám de baylanıs procesin anıqlaydı.

E.T. Xalldıń pikirinshe “mákán” koncepti insan minez hulqıları hám kommunikaciyasında 4 tiykarǵı aralıqtan zonaǵa ajırıladı: jaqın, jeke, social hám ǵalabalıq. Bul zonalar insandardıń óz-ara tásirinde mádeniy hám social tárepten belgilengen bolıp, olar mádeniy qádriyatları sáwlelendiredi. Inglís hám qaraqalpaq tillerinde “mákán” konceptiniń semantikaliq strukturasın analizlewge E.T.Xalldıń bul teoriiyasına kóre, keńisliktegi aralıqtıń til hám mádeniyattaǵı ańlatılıw mánilerin salıstırıw múmkin. Mısalı, inglís tilindegi kommunikaciya ádette jeke jáne social zonaların anıq shegaralarına iye boladı, bunda insanlar óz keńisliktegi shegaraların qatań belgilep qoyıwǵa biyim boladı. Qaraqalpaq tilinde hám mádeniyatında bolsa shaxslar ara qatnaslarda keńisliktegi shegaralar inglís tiline salıstırǵanda kemirek hám biyimlesiwshi bolıwı múmkin.

Bunday ózgeshelikler hár eki mádeniyattaǵı kommunikaciyalıq minez qulıqtıń semantikalıq ańlatılıwında sáwleniledi.

Solay etip, E.T. Xalldıń “jasırın ólshemler” teoriyası inglis hám qaraqalpaq tillerindegi “mákán” konceptiniń semantikalıq dúzilisin tereńirek hám keń analizlewge áhmiyetli ilimiy tiykar bolıp xızmet etedi.

Qaraqalpaq tilinde jeke maydan sóz dizbegi, bul til iyeleri ushın ersi esitiliwi múmkin. Bul kollektivizmge tiykarlangan jámiyet qalıplesken mádeniyat bolıwına baylanıslı bolıwı múmkin.

Qaraqalpaq tilindegi ilimiy dereklerde bul eki sózdiń birge qollanılıwı boyınsha maǵlıwmatlar joq.

Metaforalıq maydan: space of oppotunities yamasa space of growth siyaqlı sóz dizbekler spacely potencial yamasa háreket erkinligin kórsetiw ushın paydalanıladı. “This job offers a lot of space for creativity” (Bul jumıs dóretiwshilik ushın kóp imkaniyatlar jaratadı). Bul jerde mákán metaforalıq túrde múmkinshilikler ámelge asırılatuǵın qutı retinde qabıl etiledi.

Qaraqalpaq tilindegi metaforalıq mánis: Ol meniń júregimnen orın iyeledi.

Social mádeniy maydan: place lekseması kóbinese social rol yamasa tiyislilik mánisin bildirip qollanıladı. “She found her place in the team” (Ol toparda óz ornın taptı). Qaraqalpaq tilinde de usı leksemanıń , atap aytqanda orın leksemasınıń uqsas mánide qollanılıwı ushrasadı.

Ol jámiyetten óz ornın taptı. Bul máni mákánnıń emocional hám social áhmiyetin kórsetip Fillmordıń Freym semantikasına sáykes keledi.

Lera Boroditskiy (2000) óz izertlewinde waqıt túsiniginiń keńisliktegi metaforalar arqalı ańlatılıwın tereń izertlegen. Sonıń menen birge ol waqıt túsiniginiń metaforalıq ańlatılıwı insan oylawındaǵı tiykarǵı kognitiv processlerden biri ekenligin kórsetedi. Analitikalıq analizler dawamında avtor til hám mádeniyat faktorları waqıt hám mákán koneptlerdiń metaforalıq ańlatılıwına tikkeley tásir etiwı múmkinligin belgilegen. Ol oz izertlewinde waqıt túsiniginiń keńisliktegi metaforalar menen baylanıslı, eki tiykarǵı baǵdarın talqılaǵan: gorizontal hám vertikal jónelisler. Ingilis tilinde ádette gorizontal jónelisler (mısalı aldığa keyin basıw baǵdarı) tiykarǵı orın iyeleydi. Bunday metaforalar arqalı inglis tilinde waqıttı keleshek hám ótken zaman siyaqlı eki bólim koncept retinde sanada sáwlelendiriw ádet kórinisine kirgen. Izertlew nátiyjelerine kóre, keńisliktegi metaforalardıń qollanılıwı insandardıń waqıt túsiniklerin qalıplestiriwde hám basqa abstrakt túsinikler menen baylanısıwda da úlken rol oynaydı.

Waqıt maydanı: Ayırım kontekstlerde space “a space of time” (waqıt aralıǵı) sóz dizbeginde bolǵanı siyaqlı waqıt koncepti menen kesilisedi, mısalı: “We completed it a short space of time” (Biz qısqa waqıt ishinde pitirdik). Qaraqalpaq tilinde izertlenip atırǵan konceptti ańlatıwshı leksemalardıń waqıt penen birge qollanılıwı ushrasadı. Bul máni hám waqıttıń inglis tilindegi kognitivlik baylanısın kórsetedi.[3-28]

Analitikalıq analiz nátiyjelerinen kelip shıqqan halda qaraqalpaq tilinde waqıt hám mákán konceptleriniń metaforalıq ańlatılıwında ayırıqsha tárepler bolıwı múmkinligi anıqlanadı.

Qaraqalpaq tilinde hám mádeniyatında waqıttı ańǵarılıwında keńisliktegi jónelislerge tiyisli metaforalar basqa sırtqı kórinislerde ańlatılıwı múmkinligi názerde tutıladı. Sol arqalı, L. Boroditskiy izertlewleri eki túrli til mádeniyat sheńberindegi “mákán” konceptiniń semantikalıq strukturasını analizlewge áhmiyetli derek bolıp xızmet etedi.

Texnologiyalıq maydan: Búgingi kúnde space túsiniginiń kosmos hám texnologiya menen baylanıstırıladı: “space exploration” (Barlıq izertleniw) eki “cyberspace” (kiber maydan).

Bul mánisler inglis hám qaraqalpaq tillerinde sóylesiwshi xalıqtıń mádeniy kontekstin sáwlelendiredi, bul jerde ilimiy rawajlanıw hám innovaciýalar áhimiyetli rol oynaydı.

Atap aytqanda, Ch.I.Fillmordıń freym semantika teoriyası tiykargı metodlardan biri sıpatında qollanıladı. Mısalı, freym semantikası hár bir konceptiń jaǵdayǵa tiyisli bilimler sisteması arqalı qanday qalıplesiwin túsiniwge járdem beredi. Ch.I.Fillmor aytıp ótkenindey, konceptler insan sanasında freymdar formasında qalıplesken bolıp, hár bir freym arnawlı bir jaǵday yamasa haqıyqatlıq haqqındaǵı bilimler sistemasın óz ishine aladı. Bul bilimler sisteması haqıyqatlıq haqqındaǵı túsinik jáne onı ańlatıw ushın zárúr bolǵan semantikalıq elementlerdi támiyinleydi.

Freym teoriyasına kóre, “mákán” koncepti túrli semantikalıq freymdar arqalı túsiniledi hám ańlatıladı. Ch.I.Fillmordıń (1982) pikirinshe freym -bul insan tájiriybesiniń belgili bir kontekstte qalıplesken bilimler sisteması bolıp hár bir freym ayrıqsha rol, qatnasıwshılar hám atributlardan ibarat. Hár bir freym ishinde oraylıq hám shegaralıq elementler bolıp, olar haqıyqatlıqtıń túrli táreplerin óz ishine aladı. Oraylıq elementler tiykargı maǵlıwmattı ańlatsa, shegaralıq elementler bolsa, qosımsha kontekstualıq maǵlıwmat beredi.

Mısalı, “sayahat” freymında oraylıq element retinde háreket etiwshi subekt (jolarwshi) hám háreket maqseti (manzil) ajratılса, shegaralıq element retinde transport quralı sapar dawam etiw waqtı yamasa hawa rayı sharayatı kiritiliwi múmkin. Ingilis hám qaraqalpaq tillerindegi “mákán” konceptiniń semantikalıq strukturasın analiz etiwde Ch.I. Fillmordıń freym semantikası járdeminde konceptke tiyisli bilimlerde salıstırıw hám olardıń mádeniy qásiyetlerin tereń úyrenip anıqlaw múmkinshiligi bar.

Mısalı, inglis tilinde “room” (bólme) koncepti tek fizikalıq keńislikti ańlatadı hám ádette shegaralangán jabıq mákán retinde sanada sáwlelendiriledi, qaraqalpaq tilinde bolsa, “ortalıq” túsinigi tek ǵana fizikalıq jaydı emes, bálkim ol menen baylanıslı social hám mádeniy qatnaslar sistemasın da ańlatıwı múmkin.

Bul bolsa hár eki tilde “mákán” koncepti átirapındaǵı freymdarıń quramı hám mádeniy baǵdarın anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Solay etip, Ch.I. Fillmordıń freym semantikalıq teoriyası inglishám qaraqalpaq tillerindegi “mákán” konceptiniń semantikalıq strukturasın ilimiy tárepten tereńirek hám anıqlap túsiniwge múmkinshilik beredi. Bul teoriya eki til arasındaǵı semantikalıq ayırmashılıqlardı hám uqsashılıqlardı analiz etiw ushın nátiyjeli metodologiyalıq tiykar esaplanadı.

Freym analizine kóre, inglis tilinde “space” koncepti tómendegi strukturalıq bólimlerge iye: oraylıq element retinde fizikalıq keńislik (mısalı, “open space”, “empty space”), periferiyalıq elementler retinde bolsa erkinlik, múmkinshilik hám rawajlanıw túsinikleri keledi. (mısalı, “give someone space” erkinlik beriw). Ingilis tilinde “space” freym kóbinese texnologiyalıq, ilimiy hám individual erkinlik tarawlarında keń qollanıladı.

Ádebiyatlar

1. Levinson S.C. Space in language and cognition. Exploration in cognitive diversity. 2003. -389p

2. Hall E.T. The hidden dimension. -New York . 1966 -217p
3. Boroditsky L. Metaphoric structuring. Understanding time through spatial metaphors // Cognition. 2000 – v. 75. p. 1-28
4. Fillmore C.I. Frame semantics // linguistics in the morning calm. Seoul, 1982.p. 111-137.